

TOG'AY MUROD XIRGOYLARI

(Alloh rahmat qilsin - Tog'ay Murod haqida maqolalar, suhbatlar)

Dilmurod Quronov

QALBLARNI LARZAGA SOLGAN XIRGOYI

"Hurriyat" gazetasi
2007

Tog'ay Murodni shaxsan tanish, hamsuhbat bo'lish nasib etmagan, lekin uni yozuvchi sifatida taniganimga ancha bo'ldi. «Oydinda yurgan odamlar» qissasini o'qiganimda ismsiz bir taassurot ichida qolganimni eslayman: mazza qilib o'qiganim rost-u, birovgva aytib bergudek voqeasi yo'qdek edi-da!.. Qahramonlari ham binoyidek-u, insho yozganingda «Falonchiga o'xshagim keladi» deydigan emas-da!..

Bu yanglig` taassurotning sababini keyinroq angladim: adabiyotimiz yangilanayotgan payt ekan, Tog'ay Murod shu yangilanishni boshlaganlardan biri, bizning adabiyot haqidagi tasavvurlarimizni yangilagan avlodning ilg'orida borgan vakillaridan ekan...

I

«Otamdan qolgan dalalar» nafaqat dolzarb mavzusi, balki badiiy jihatlari bilan-da adabiyotimizda jiddiy voqea bo'ldi. Asarning o'ziga xos qurilishi, betakror ifoda yo'sini, tildagi jozib ohang, samimiyat – bularning bari uning muvaffaqiyatini ta'minlagan asosiy omillardir. Bir suhbatda asar xususida so'z borib, «Otamdan qolgan dalalar» janr e'tibori bilan romanmi?» degan savolni o'rtaga qo'ygan edim. Ha, janrning risoladagi talablaridan kelib chiqilsa, bu savolni qo'yish asoslidek. Zero, roman markazida inson taqdiri turgan holda u tugal maqsad emas, romaniy qahramon dunyoni badiiy idrok etish, dunyo haqidagi, uning joriy holati haqidagi yaxlit badiiy kontseptsiyani shakllantirish va ifodalash vositasi, xolos. Shunga ko'ra, odatda, romaniy qahramon – o'z muhitiga sig'mayotgan, muhit bilan ziddiyatga kirishgan, izlanayotgan shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Dehqonqulda esa bu xususiyatlar ko'rilmaydi, u – kechagi kunini muhit izmida sassizgina yashab o'tgan, endi kechmishini mushohada qilayotgan odam. Dehqonqulning to'laqonli romaniy qahramon sifatida bo'y ko'rsatishiga rivoyaning birinchi shaxs tilidan berilgani monelik qilgan, ayni chog'da, xuddi shu narsa asarda lirik ibtidoni kuchaytirgani ham yaqqol ko'rinadi: asarning ko'p o'rinlarida voqeani tasvirlash emas, ularga munosabat bildirish maqsadi yetakchilik qiladi. Bularning natijasi o'laroq, asarda lirik ibtido salmoqli, badiiy jihatdan belgilovchi o'rin tutadiki, «Otamdan qolgan dalalar» nasrda bitilgan romanik xarakterdagi «poema»dek, «doston»dek taassurot qoldiradi. Asardagi ifoda yo'sini hamda voqelikni badiiy idrok etish usulining xalq dostonlariga eshligi uning muvaffaqiyatini ta'minlagan qo'shimcha omil emasmikin?!

* * *

...romanning maqsadi dunyo haqidagi, uning joriy holati haqidagi yaxlit badiiy kontseptsiyani shakllantirish va ifodalash, romaniy qahramon shuning vositasi dedik. Shunga tayanib, «Otamdan qolgan dalalar» janrning risolaviy talablariga javob berishiga shubha ham bildirdik. Boshqa tomoni, axir, unda voqelikni qalbidan o'tkazib, uning ta'sirida tug'ilgan kechinmalarini, munosabatini ifodalayotgan lirik qahramon — Tog'ay Murodning o'zi bor-ku?! Dunyo bilan ziddiyatdagi, nasib etgan taqdiridan imkoni kengroq bo'lganidan muhitga sig'mayotgan, aniqrog'i, elining bir asrdan ziyod muhit — mustamlaka tuzumiga sig'may kelganini o'zida namoyon etib turgan Tog'ay Murodning o'zi risoladagi romaniy qahramon emasmi?!.

* * *

«Otamdan qolgan dalalar»ni realistik asar deganimiz holda, unda realistik shartlilik darajasining yuqoriligi va bu narsa qat'iy realizm talablaridan jiddiy chekinishlarga olib kelganligini e'tirof etishga to'g'ri keladi. Bu nimalarda ko'rinadi? Avvalo, vaqtning shartliliigi: 20-yillarda es tanigan bolakay 60-yillarda ham bolaligicha qoladi. Bugina emas, umuman asarda tasvirlangan (yoki eslatilgan, ishora qilingan) voqealar, tafsilotlar real xronologiyaga doim ham muvofiq kelavermaydi. Undagi qator obrazlar (masalan, ideologiya, kinochilar, mustamlakachilar...) realistik obrazlar sifatida emas, ko'proq shartli, ramziy «maska» sifatida bo'y ko'rsatadi. Shunga o'xshash, asarda haqiqiy familiyalari ostida harakatlanuvchi sho'ro hukumatining taniqli arboblari (Poltoratskiy, Kolesov, Uspenskiy...), murakkab taqdir egasi polkovnik Chanishevlarning bitta hayotiy holat – Aqrab qo'rboshining qo'lga olinishi doirasida tasvirlangani ham shartlilikdan o'zga emas. Bulardan ko'rinadiki, asarda mustabid tuzumning tom ma'nodagi realistik obrazi emas, uning shartli obrazi yaratiladi: o'quvchining ko'z oldida insoniylikdan butkul mahrum yovuzlik timsoli gavdalantiriladi. Asarning umumiy ruhini, «xiyla keskin – tendentsioz» ruhini belgilagan bu kabi usulning (yovuzlik lagerining o'ta shartliliigi yu ezgulik lagerining hayotiy tasvirlanishi) ildizi ham aslida xalq og'zaki ijodidan oziqlanadi...

* * *

...me'yordan ortgan tendentsiozlik – qusur, uning realizmga xos emasligi isbot talab qilmaydigan ayni haqiqat. Ammo «Otamdan qolgan dalalar» – davrning badiiy hujjati, unda jamiyatning mustamlakachilik barham topib, istiqlol ne'matiga noil bo'lgan paytdagi ruhiyati akslangani ham bundan aslo kam bo'lmagan haqiqat. Zero, unda hammamizning – «dehqon» («dehqon» – yer egasi demak emasmi?!) bo'la turib «qul»likda umrguzaronlik qilgan siz bizning kayfiyatimiz, parchalangan zanjirlar ustida turgan cha kechmishimizga sog'lom nazar solgan, mustabid tuzumni yanib turgan holatimiz akslangan. Donishmandlardan biri «Insoniyat o'z o'tmishi bilan kulib xayrlashadi» degan ekan. Asar yozilgan paytda na Tog'ay Murod, na siz biz o'tmish bilan kulib, kulish qayda, xotirjam xayrlashishga ham qodir emasmiz, negaki, istibdod zanjirlari qoldirgan yaralardan hali qon sizib turgandi. Shu ma'noda, «Otamdan qolgan dalalar» – uzoq yillar yig'ilgan dardning misoli vulqonday otilishi, mustamlaka bilan xayrlashayotgan xalqning yig'i – yo'qlovi. Yo'q, mustamlakaga kuyib emas, toptalgan qadri, g'ururini o'ylab chekkan nolasi; yurakni ezadigan, ruhni tushiradigan emas, aksincha, kishi ruhini yuksaltiradigan, qaddini tiklaydigan nola...

* * *

«Otamdan qolgan dalalar»ning, umuman, Tog'ay Murod nasrining tili o'ziga xos, uslubi o'ziga xos. Sirasi, ko'nikib olmaguncha g'alat ko'rinsa ham, ehtimol. Ehtimoli nimasi, asli ham shunday-da!.. «Otamdan qolgan dalalar»ni o'qiganda rahmatli bobomning So'fi Olloyorni o'qishi, o'qishi emas, xirgoyi qilishini eslayman, beixtiyor xirgoyi qilishga o'taman... Siz ham urinib ko'ring-a, tilning nechog'li jozib ekanini his qilasiz... Ha, darvoqe, tilingiz xirgoyi qilganida, qalbingiz some' bo'lsin: chanqovuz, nay nolalari ortidan elas-elas jang nog'oralari – dovul sasini ilg'aysiz, borgan sari bu sas kuchayib boradi...

* * *

...hozircha «Otamdan qolgan dalalar» tanqidchilikda ko'proq g'oyaviy-mazmuniy jihatlaridan kelib chiqib baholandi, uning poetik xususiyatlari, badiiy o'ziga xosligini atroflicha o'rganish, asarning jozibasini ta'min etgan omillarni ochib berish bugun va ertaning vazifasi bo'lib turibdi. Shunga qaramay, bir gapni dadil aytish mumkin: «Otamdan qolgan dalalar»ning janrini roman deymizmi yo boshqami, unda voqelik realistik tasvirlangan deymizmi yo norealistik, yozuvchi munosabatini tendentsioz deymizmi va yo ob'ektiv – bulardan qat'i nazar, u yurtimiz tarixining muayyan bosqichida vujudga kelgan badiiy fenomen, yaxshi va betakror asarligicha qolaveradi.

II

...adabiyotimizni yangilagan avlod deb aytdik. Bu yangilanish, avvalo, insonga munosabatda yuz ko'rsatdi. Endi insonni «buyuk g'oya»ga aloqasi yo unga qilgan xizmatidan kelib chiqib baholash emas, uni bir inson sifatida anglash, dardu quvonchi, orzuyu armonlarini ko'rsatishga intilish kuchaydi. Qarasak, atrofimizda yelib-yonib yo g'ivirsib-tutab yurgan odamki bor, bari INSON ekan – har qaysisi olam ichra bir olam ekan. Tog'ay Murod shu oddiy haqiqatni ko'pchiligimizdan avvalroq anglagan, kal chavandoz yoki befarzand qariyalarning o'y-tashvishlari, dard-armonlari, tuyg'u-kechinmalari ancha-munchadan qolishmaydi, «kichik odam»larda-da katta qalb bo'ladi, degan aqida bilan ijod maydoniga kirgan ekan...

* * *

Botir firqani ko'pchilik «qizil» deb so'kadi, uning faxri bo'lgan ordenlarini uloqtirishni, e'tiqod qilib, yashab o'tgan umrining mazmuni sifatida har vaqt yonida iftixor bilan olib yurgan partbiletini yoqishni talab qilishadi...

«Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi» romani xuddi shunday – minglab «botir firqalar» oyoq qo'yan zamin birdan yo'qolib, o'tmish va kelajak orasida muallaq turib qolgan bir davrda yozilgan...

Tog'ay Murodning hech bir asarida «qizillik» ko'rilmagan? U hech vaqt «qizil» bo'lgan emas. Shunday ekan, u ham ko'p qatori Botir firqani yerparchin qilsa, bundan o'z vaqtida mo'maygina «siyosiy dividend» ola qolsa bo'lmasmidi? Bo'lmas ekanki, Botir firqada bir inson fojiasini ko'rishga intilgan-da... chinakam san'atkor uchun g'oya emas, inson birlamchi degan e'tiqod bilan qalam tebratgan-da, axir...

* * *

...«Oldin bahor – oxir xazon bo'ldi», nima bo'lganda ham, Botir firqa umrini yashab o'tdi: Botir qo'shchi edi – «Botir firqa» bo'ldi, so'ngra «o'rtoq Esonov» bo'lib davr surdi: kimgadir yaxshilik qildi, kimgadir yomonlik; nimadir qurdi, nimanidir buzdi... – barini elga xizmat qilyapman, el uchun qilyapman, el saodati uchun qilyapman degan ishonchda qildi. Kun kelib, xizmatlari bir pul bo'ldi: yov qochgan, ko'paygan botirlar uni «qizil» dedilar, millatning dushmani, dedilar...

Axir, «Siz kimning zurriyotini bozorga olib chiqqaningizni bilyapsizmi?» deya eshonzodalar fojiasiga kuygan ham, «Shugina bir... go'dakni boqib bo'lmay qoldimi?» deya el ahvolidan yuragi sel bo'lgan ham, «Aziz zotlarni bevasi, juda tabarruk zotlarni zurriyoti», deya ularni NKVDchilardan tilab olgan ham Botir firqa emasmi?! Qarang-a, Saidxo'ja eshon honaqosi buzilganida, «El-yurt nafas yutdi. El-yurt suv sepmishdek jim-jit bo'ldi. El-yurt aza tutdi», xolos... Botir firqa bir tadbir qilmoqchi bo'lganida, «faol zoti bor – o'zini olib qochdi» – bejiz emas. Botir firqa «yakkash o'zi o'yladi. Bir eskicha, bir yangicha o'yladi. Eskicha bilan yangichani qo'shib o'yladi» va «yurak yutib... bir ishga qo'l urdi»: honaqoning «mumtoz ustalar» yasagan darvoza-derazalarini o'tinxonaga yashirdi...

«O'zingiz qanday bo'lsangiz, sizga shundoq amirlar qo'yilur», deyiladi muqaddas bitiklarda. Yashirib nima qildik, yov qochgach, hammamiz-da botirlidik va... borki kulfatlar uchun aybni kechagi kunning yurt og'alariga yukladik-qo'ydik... O'zni aybdor his qilish og'ir, o'zgani ayblash oson – ko'ngilni xotirjam etdik go'yo. Tog'ay Murodning bezovta qalbi bunga ko'nmadi, ko'nolmadi...

* * *

Bejiz emas, dedik... bejiz demadik...

Botir firqa ochlikdan nobud bo'lgan hamqishloqlari haqiga duo qilishga chog'landi va shu on yonida NKVDchilar borligini eslab, sezib qolishmadimi, deya hadikda qoldi... Botir firqa ocharchilikka qarshi g'aroyib kurash usulini ko'rib, «O'z el-yurtingiz emasmi, odamga picha botar ekan. Unchamuncha malol kelar ekan», deya ojizgina e'tiroz qildi, dilidagining ozrog'ini tiliga chiqardi. Biroq NKVDchilar bu «Sovet hukumatining buyrug'i! Sovet hukumatining xohish-irodasi! Yoki sovet hukumatidan norozimisiz?» deya uni darhol o'ziga keltirishdi: «Ana shunda, Botir firqa bir seskanib oldi»...

Seskangani gunohmi? Darhol o'zini o'nqlab, qaddini tik tutganicha «Yashasin, Sho'ro hukumati!» — deya tantavor hayqirgani aybmi?.. Ayblashga haqlimizmi?.. Dadil bir narsa deyish qiyin: bu o'rinda har kimning hukmi o'zicha to'g'ri, balki?!

Tog'ay Murod qahramoniga evrilib ko'rdi, Tog'ay Murod qahramoniga yog'ilgan ta'namalomatlarini o'z tanasida sinab ko'rdi... Tog'ay Murod taxminan shunday o'yladi, shu boisgina bizning o'y-mushohadalarimizni ham shu o'zanga soldi, sola bildi...

* * *

Qabristonlarni ziyorat qilib turish buyurilgan bizga. Bejiz emas. Qabriston – o'tmish bilan kelajakni tutashtirgan joy: hammamizning ajdodlarimiz shunda, hammamizning borar joyimiz – shu. Qabriston dunyoning foniyligini, inson umri juda qisqaligini, kishi o'z amallari uchun ham o'tmish, ham kelajak oldida birdek mas'ulligini eslatib turadi...

Botir firqa ruhiyatidagi burilish, yangilanishda qabriston ziyoratlari hal qiluvchi turtki bo'ldi... Janozasiz ko'milgan «raykom To'raqulov» qabri boshidagi beo'xshov tilovati, «hung-hung yig'lab qo'ya bergani... o'kirib-o'kirib yig'lab qo'ya bergani» – Botir firqaning tazarrusi, qo'lidan kelgancha amallagan tavbasi.

Tilovat asnosi «o'rtoq Yagoda qilichlaridan aylanib o'tgan, Yejov o'qlariga chap bergan, Beriya qamoqlaridan eson-omon o'tgan» Botir firqa «urush-urush» o'ynagan bolalarni KGB fahmlab dahshatga tushdi... Bejiz emas: «Ilon chaqqan kishi ola arqondan qo'rqadi»... Zarb izlari kaltaklangan tanadan ketar-u, kaltaklangan ruhdan aslo ketmaydi. Botir firqa muttasil qo'rquvda yashadi, shu qo'rquv uni dilidagi norozilikni o'ldirib yashashga ko'niktirdi. Sobiq raykom To'raqulovni partiyaviy dafn etish haqida partiyaviy topshiriq olganida, ko'ngli bunga osongina ko'ngan emas: tuni bilan uxlayolmay chiqadi, lekin... ertasi marhumni janozasiz ko'mdiradi...

Insonda tanlov imkoniyati hamisha bor... Aytaylik, Botir firqada muttasil qo'rquv ostida yashash yoki tik turib o'lish imkonlari mavjud edi. Firqa birinchi imkonni tanladi. Tog'ay Murod tanlash uning haqqi deb biladi, qoralamaydi – tasvirlab ko'rsatadi: o'quvchisi qarshisida tanlov imkoniyatini yaratib, e'tiqodiga sodiqligicha shahidlik yo'lini tutganlar ko'paysa deya umidlanadi...

...ma'ni deganlari juda serqirra narsa: qay tarafdin qarama, uning qator qirralari nigohingdan pinhon; qay tomondan qarasang, shunga mos qirralari ko'z oldingda namoyon: hamma qirralarni birdan va birdek ko'ra olish odam bolasining chekiga tushmabdi. Roman finalini o'zimcha angladim, o'zimcha mag'zini chaqqan bo'ldim...

Botir firqa ekan chinorlar qo'porib tashlandi, Botir firqa yaratgan bog' o'rnidan Buyuk ipak yo'li o'tar bo'ldi... Umr beiz ketdi — umr beiz ketmadi... El o'sha chinorlar soyasidan bahra olgan, bog' mevalaridan elning og'zi chuchigan... E-voh, soya o'tkinchi, tot o'tkinchi... — umr beiz ketdimi? Alhazar... bunaqada nafaqat Botir firqa, umuman, inson umri ma'nisiz, benaf bo'lib chiqmaydimi?! Yo'q, Botir firqa bunga ko'nmaydi... aniqrog'i, Tog'ay Murodning bezovta qalbi bunga ko'nmaydi, ko'nolmaydi — u javob izlaydi, o'rtanib javob izlaydi, yuragi yonib, jizg'anak bo'lib javob izlaydi... Izlagan — topadi: Botir firqa ham javob topdi, to'g'rirog'i, uning vositasida Tog'ay Murod javob topdi. Ruhiiy iztiroblari adog'ida o'zi izlagan ma'niga yaqinlashgan Botir firqaning holatini ko'ring:

«joni achidi... tani kuydi» — «tan-joni... shodlandi»,

«ichi kuydi» — «ichi kuldi»,

«ko'zlarida qayg'u bo'ldi» — «ko'zlarida bayram bo'ldi».

Botir firqa o'zi uchun «Biz ekan chinorlar... Buyuk ipak yo'li bo'ldi» degan haqiqatni kashf etdi, «Biz endi Buyuk ipak yo'lida yuramiz», deya faxr etdi. Avvalgi biz boshqa, keyingisi boshqa. Avval u o'zini tamom ortiqcha sezgan, o'zini eldan ajratgan edi — endi qo'shilyapti, uni «qizil» deya chiqitga chiqarmoq bo'lishgandi — chiqarolmadilar: «Odamning chiqiti bo'lmaydi»; uni songa qo'shdilar — u qayta tirildi...

Ha, har qanday amal... ezgu niyat bilan qilingan amal-da o'tkinchi, uning mahsuli-da o'tkinchi, faqat EZGU NIYATning o'zigina sobit, shuning o'zigina boqiy. Ezgu niyat — avlodlar orasidagi ko'rinmas zanjir, ezgu niyat o'tmish bilan bugun va ertani birlashtiradi — hammamizni, hech bir «chiqit»siz bitta tomirga mansub etadi. Ezgu niyat elni xalq, xalqni millat qiladi, ezgu niyat atrofida birlashsagina Buyuk ipak yo'lida millatning yo'li unadi... Tog'ay Murod anglagan ma'ni — shu, to'g'rirog'i, uning kaminaga ayon bo'lgan qirrasini — shu.

III

Tog'ay Murod ezgu niyatlarni diliga tutib ijod qildi...

Tog'ay Murod ezgulik mavqeida mustaqim bo'lishga intildi...

Tog'ay Murod ezgulik urug'larini qalblarimizga sohib ketdi...

O'zida polvonlarga xos tantilik, shoirlarga xos injalik, darveshlarga xos g'aroyiblik, el-yurtiga nisbatan beg'araz muhabbatni jam etgan O'zbekning katta adibi tavalludi 60 yilligi barchamizga muborak bo'lsin!

Farrux Jabborov

DAVRALARI DAVOM ETADI...

1948 yil 3 fevral. O'zbekiston xalq yozuvchisi Tog'ay Murodning tavalludi rasmiy hujjatlarda xuddi shunday qayd etiladi. U, agar hayot bo'lganida, bu yil 60 yoshga to'lardi. Tog'ay Murod ellikka ham shunchaki "lallayib" kirgani yo'q: to'rt qissa, bir roman va tarjimalari e'lon qilingan, xalq orasida shuhrat topgan, davlat mukofotiga sazovor bo'lgan edi. O'ttiz yoshida esa hali ilk qissa muvaffaqiyatidan masrur, ikkinchi asari ustida ishlayotgandi. Yigirma-yigirma besh yillik ijodiy iztiroblar adabiyot haqidagi qarashlarimizni anchagina talotumga soladi.

*U takrorlanmas va takrorlab bo'lmas uslubi bilan nasrimizda yangilik yasadi. Akademik **Baxtiyor NAZAROV** ham bir davrada "Tog'ay Murod adabiyotimizda yorqin voqea bo'ldi!" deya baralla aytgandi. Yozuvchining 60 yillik yubileyi arafasida adabiyotshunos olim bilan suhbatimiz ana shu e'tirof asoslari haqida boradi.*

- Biz ijodkor shaxsini uning asarlaridan topishga harakat qilamiz. Zero, haqiqiy yozuvchi "ko'ngildagi kuyga tushmay" bir satr ham yozolmaydi. Ko'pchilik "Oydinda yurgan odamlar" qahramoni Qoplonda Tog'ay Murodning o'zini ko'radi: "U mijozni xush ko'rmish odamlar bilan salom-alik qiladi. Bordi-keldi qiladi. Chin qalbdan gapirishadi, ochilib gurunglashadi". Yana Tog'ay Murod qahramonlarining aksari "Chin gaplar ko'ngilda bo'ladi. Tilga chiqsa, yolg'on bo'ladi-qoladi" aqidasi amal qiladi. Uning asarlarida gapga chechan obrazlarni deyarli uchratmaymiz. G'oya sog'lomligi, e'tiqod butunligi shundoq ko'zga tashlanib turadi. Hayotning qing'irliklari to'g'risida esa murosayu madoraga bormay yozadi... Suhbatimizni ijodkor shaxsi va asarlarining o'zaro bog'liqligi haqida mulohazalar bilan boshlasak.

- Aytganingizdek, ijodkor shaxsiyati yozganlarida o'zining "asorat"ini qoldiradi. Muhabbatni his qilmagan odam hech qachon u haqida yaxshi asar bitolmaydi. Ijod mahsulini bu tomondan tahlil qilib o'rganish, ya'ni biografik usul G'arbda ancha rivoj topgan. Tog'ay Murod ijodiga mazkur metodni tatbiq etadigan bo'lsak, adib shaxsi va asarlarining o'zaro uyg'unligini kuzatish mumkin. Masalan, u qahramonlarininggina emas, o'z jismoniy baquvvatligiga ham alohida e'tibor berar edi. "O'zbekiston fizkulturachisi" gazetasida behuda ishlamagan (1976-1978). Uloqqa jiddiy qiziqishi ham tanasidan yog'ilib turardi. Asarlarida polvonlar, chavandozlar, dehqonlar hayoti katta mehr bilan yoritilishini eslang. Tog'ay kurash va uloqqa faqatgina xalq tarixi, madaniyati, urf-odatlarining bir bo'lagi deb emas, o'z qalbining bir parchasi sifatida ham qarar edi. U ruhiy tarbiyadan tashqari badan tarbiyaga muhim e'tibor berganining guvohiman. Biz Matyoqub aka bilan qishda Anhorga cho'milgani borganimizda, tez-tez Tog'ayni ham uchratar edik. Adibning o'zi jismonan baquvvat bo'lgani uchun ham, asarlarida kasalmand ingroqlar deyarli quloqqa chalinmaydi.

"Ot kishnagan oqshom" qissasi qahramoni Ziyodullaning adolatsizlik bilan, haqsizlik bilan sira chiqisha olmasligini yodga oling. Ko'pkaridagi ba'zi g'irromliklardan tutab ketishini aytmaymizmi? Go'yo chavandozlarni emas, o'zini himoya qilayotgandek o'rtanib yozadi Tog'ay Murod. U hayotda ham mana shunday bo'lganini tanigan-bilganlar yaxshi eslashadi. Tog'ay gapni isrof qilib, chuvalashtirib o'tirmay, kezi kelganda, mushtni ishga solishdan ham tap tortmasdi. Ba'zan bunga o'zim guvoh bo'lganman.

Uning qahramonlari mard, tanti odamlar. Hatto Botir firqada o'ziga zid bo'lgan qahramonning yutug'ini tan ola bilishdek mardlik mujassam. Mustamlaka davrida salkam qulga aylanib qolgan Dehqonqulning ham mardligi o'ziga yarasha. Uni kambag'al deb mensimagan sotuvchiga ko'rsatib qo'yish uchun bor puliga baxmal xarid qilib, oyog'iga paytavaday o'rab chiqib ketgani esingizdadir.

- Bu o'ziga xos isyon ham edi. Bobolarining qoni uyg'ongan-da tomirlarida.

- To'g'ri, axir u kimsan Jamoliddin ketmonu Aqrab qo'rboshining avlodi bo'lgan. Shu o'rinda bir gapni aytish kerak: Aqrab qo'rboshining millatparvarligi, mardligi oldida unga qarshi kurashayotgan polkovnik Chanishevning tan berishi tasvirlangan sahifalar o'zbek adabiyotida yangilik. Bu manzara Jaloliddin Manguberdiga tan bergan Chingizxonni yodga solgandek bo'ladi. Lekin Tog'ay Murod asaridagi tasvir ma'no-mohiyatiga ko'ra tamoman o'zgacha o'zanlarda ekani bilan ajralib turadi. Adibning barcha qahramonlari kurashchan odamlar. Ishongan o'g'li olishda g'anim farzandidan yengilganida, Bo'ri polvon tushkunlikka tushmaydi: "Davralarim hali davom etadi", deya umidlanadi, bir kuni kelib g'olib bo'lishiga ishonadi. Men bu jumlada asar qahramonidan tashqari, Tog'ayning o'z qalbini, yuragini, orzu-umidlarini ham sezgandek bo'laman.

- Ha, o'ziga ishonch hissi Tog'ay Murodda ham kuchli bo'lgan. "O'zbek xalqiga haykal qo'yaman!" deyish uchun qanday katta yurak kerak edi. Odil Yoqubov esa o'z hayratlarini mana bunday xotirlaydi: "Bir kunda butun romanni o'qib bo'larmidi?" desam, cho'rt kesib aytdiki: "Siz avval o'qishni boshlang! Shunda o'zingiz ham qanday tugatganingizni bilmay qolasiz!" G'alati! Bu gaplarni yozuvchining o'zi aytayapti, o'zining asari haqida shunday deyapti!... Xullas kalom, haqiqatan ham, asarni kechqurungacha o'qib chiqdim".

Tog'ay Murodning o'ziga mana bunday yuksak baho berishi ba'zilarga erish tuyuladi. Hozirda nashrga tayyorlanayotgan avtobiografik qissasida u: "Men muzeyni tomosha qilmishday "Oydinda yurgan odamlar"ni tomosha qildim. Men Rembrant kartinalarni tomosha qilmishday "Oydinda yurgan odamlar"ni tomosha qildim. "Hayot bor ekan, "Oydinda yurgan odamlar" ham bo'ladi, - deya yashnadim. - O'zbek xalqi hayot ekan, "Oydinda yurgan odamlar" ham hayotdir", deya asari haqida o'z e'tirofini bitadi.

Bu o'jar satrlar ohang va qat'iyati bilan Nitsshening "Esse HOMO" nomli tarjimai hol asarini yodga soladi.

- Buyuklar doim o'ziga o'zi to'g'ri baho bera olgan. Menimcha, Tog'ay shaxsida bu fazilat yo'q emasdi. Ijodkor sifatidagi tabiatida ham. Bir qaraganda, bunday yondashuv bizning o'zbekchilikka to'g'ri kelmaydigandek tuyuladi. Kamtarin bo'lish kerak, degan nasihat quyilgan qulog'imizga. Lekin hech bir ishni qoyillatmagan odamning pishqirig'i boshqa-yu, Tog'ay Muroddek katta yozuvchining e'tirofi boshqa. Men adabiyotshunos sifatida bemalol aytishim mumkinki, Tog'ay Murod zamonaviy o'zbek adabiyotida yangi tipdagi adib sanaladi. XX asr o'zbek nasrini shartli ravishda bir asar desak, uning birinchi sahifasi Abdulla Qodiriy bilan ochilib, so'nggi sahifasi Tog'ay Murod bilan yopiladi.

U o'zini dilida "Zo'rman!" deb o'ylagan, tilida "Zo'rman!" deb takrorlagan va amalda ham doim zo'r bo'lib qolishga tinimsiz intilgan. Tog'ay yengil obro' ortidan quvmadi, yo'qolib ketmaslik, shunchaki ko'rinib turish uchun yozmadi. U kam, lekin zo'r yozardi, matbuotda hikoyalari ketma-ket chiqqanini sezmaganiman. Ijod mahsuli hajman ixchamgina. Lekin adabiyotda hajm asosiy narsani belgilamaydi. Yozgan tom-tom asarlari umri o'zining umrichalik uzoq bo'lmagan yozuvchilar oz emas adabiyot tarixida. Ba'zan hatto kuni kecha yozilgan kitoblari tugul, ijodkorlarining nomi yodimizdan chiqib qolayotganidan o'zimizni noqulay sezamiz. "Ikki tiyinlik sham yonib bitguncha, ikki yuz misra she'r yozdim", deb maqtangan shoirga hazrat Navoiy: "Demak, o'sha yozganlarningning qimmatini ikki tiyin ekan", deb javob berganida qanchalar haq edi. Tog'ayning har bir asari faqat qaymoqdan iborat, suvidan ham qaymoqning ta'mi keladi. U, agar xohlaganida, ikki tiyinlik sham yonib tugaguncha bir qissa bitishi mumkin edi, ma'naviy quvvati bunga yetardi. Lekin Tog'ay "Yozuvchining dushmani yomon asarlaridir" degan naqlga amal qildi. Boshqalarni emas, hatto o'zini o'zi ham takrorlamadi sira.

- Bu gaplaringiz bir ma'lumotni yodinga soldi. Vafo Fayzulloh "Abadiyat" maqolasida qiziq qiyoslash keltiradi: "E'lon qilgan asarlari hajmi... 918 bet. Lev Tolstoyning bitta "Anna Karenina" romani hajmidan 110 bet kam bo'lgan butun umrlik ijod... Yoxud Gyotening 133 jildlik asarlarining uch kitobi hajmicha". Tog'ay Murod kundaliklarida

"Otamdan qolgan dalalar" olti yuz (600) betdan oshiq edi. Men uni uch yuz (300) betga qisqartirib tushirdim. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" besh yuz (500) betlar edi, men uni ikki yuz ellik (250) betga tushirdim. O'z qo'lim bilan qaychiladim. Yillar davomida yaratgan, peshona teri to'kib yaratgan mehnatim samarasini o'z qo'lim bilan yo'q qildim. Ko'nglim... uvishib ketdi. Ko'nglim... achishib ketdi. Ko'kragim ostida bir nima o'pirilib tushganday bo'ldi... " deb yozadi. Ehtimol, bunday asarlardan qanchasini yozgandir. Lekin yozuvchi kitobxon taassurotlarini buzib qo'yishni xohlamagan, nazarimizda. Siz aytgandek, Tog'ay Murod o'ziga o'zi yuqori baho bergani bir gap. Lekin asosiy masala uning har bir asari adabiyotimizda voqea bo'lganligida. "Yulduzlar mangu yonadi" qissasi e'lon qilingan paytlarni eslab, taniqli muharrir Mahmud Sa'diy bir nechta munaqqidga taqriz yozishni taklif qilgani, hech kim lom-mim deyolmagani haqida yozgandi.

- Adabiyot hamisha adabiyotshunoslikdan oldinda yuradi. Tog'ay Murod yangi tipdagi yozuvchi edi, degan fikrni yana bir bor takrorlasam, ortiqcha bo'lmas. Uni tushunish uchun ba'zi adabiy an'analar, me'yorlarni bir oz chetga surib turish kerak bo'ladi. Shu bois adibning ilk qissasi jamoatchilikni bir oz dovdiratgan, hazmi og'ir kelgan bo'lishi mumkin. O'zim esa Tog'ayning ijod olami bilan "Ot kishnagan oqshom" orqali tanishganman. Keyinroq ilk qissasini ham o'qib chiqdim. Unda adibning uslubi ikkinchi kitobidagidek bor bo'yi bilan ko'rinmagan edi. Tog'ay Murod bir-biridan go'zal qissalarini e'lon qila boshlagach, o'zi ham uslubini mukammallashtirib bordi, adabiy jamoatchilik esa u haqiqiy iste'dod, bu haqiqiy yangilik ekanini anglab yetdi. Hamma kam-ko'stini betakror uslubi bilan yopib ketadi, deb o'ylamaslik lozim. Go'zal tili, qaytarilmas uslubidan tashqari o'zi yozadigan hayotni sinchkovlik bilan o'rganish ham ibratli.

Dunyoda otdek go'zal jonivor bo'lmasa kerak. "Ot kishnagan oqshom" qissasi va boshqa asarlaridan bu noyob jonivorning 25 ga yaqin zoti haqida hayratomuz ma'lumotlar olamiz. O'zbek adabiyotida otni Tog'ay Murod darajasida go'zal his etuvchi va chuqur biluvchi yozuvchi bo'lgan emas. Ba'zan Tog'ay otni ayollardan ham yaxshiroq ko'rgan bo'lsa kerak, deb o'ylanib qolaman. Shuningdek, g'o'za parvarishining ikir-chikirlarini hatto agronom ham Tog'aychalik bilmasa keragov. "Otamdan qolgan dalalar"ni o'qigan kezlirim, menda shunday fikr uyg'ongan edi. Shu bilan birga, u asarining ilmiy risolaga o'xshab qolishiga yo'l qo'ymagan, albatta. "Otamdan qolgan dalalar"ni uzoq yillar yozish mobaynida adib hayoti asarga asos bo'lajak dehqonlar, paxtakorlar ichida kechdi. Moskvada o'qib yurgan kezlari paxta ishiga aloqador tashkilotlarga mansub hujjatlar bilan tanishishga jon-jahdi bilan harakat qildi va bunga bot-bot muyassar ham bo'ldi. Ko'rinib turibdiki, Tog'ay har bir asari ustida qattiq ishlagan, katta mehnat sarf qilgan. Bu mehnat zahirida fidoyilikdan tashqari, alohida tip adiblarga xos bo'lgan "qaysarlik" yotadi.

- "Yozuvchining dushmani yomon asarlaridir" degan fikrni yaxshi aytdingiz. Xemingueyning o'limi oldidan qoralab qo'ygan qog'ozlarida "Insonni biologik mahv etish mumkin, lekin yengib bo'lmaydi" degan so'zlar uchrar ekan. Demak, ijodkorni muvaffaqiyatsiz chiqqan asarlari orqali yengish, mahv etish mumkin. Bir paytlar "Momo Yer qo'shig'i" qissasi tufayli Tog'ay Murodga ham ayrim tirnoq ichidagi do'stlari tomonidan shunday xurujlar bo'lgan. Yozuvchining bu asari negadir suyib qabul qilinmadi...

- Bo'lmagan gap! Ayrimlar uni suymagan bo'lsa chiqar. Jamoatchilik esa "Momo Yer qo'shig'i"ni Tog'ayning boshqa qissalaridan past ko'rmadi. Mohiyat e'tiboriga ko'ra, u ham baquvvat asar. Dastlab "Qo'shiq" nomi bilan e'lon qilingan qissada adib o'zi tug'ilib o'sgan yurtida yashay turib, Vatanni tushunish, unga fidoyi bo'lish tuyg'usidan mosuvo qahramon qiyofasini yaratishni ko'ngliga tugdi va bunga erishdi. Yozuvchi o'z maqsadlari, niyatlarini ming yillik madaniyatimiz, adabiyotimizning go'zal an'alarini mensimay Kunbotish adabiyotiga topinuvchi Pahlavon Daho obrazi orqali aks ettirdi. Nazarimda, bu asarga o'z vaqtida bir yoqlama baho berishlar ko'zga tashlandi. Mohiyati ba'zan yetarlicha anglanmadi.

- Asar g'alamislik bilan yozilgan, deguvchilar ham bo'ldi...

- Bu gaplarni qaysi toifadagi kishilar aytganini men yaxshi eslayman. Haqiqatan ham, o'sha mahallar oshkoralik shamollari esa boshlagandi. Bu vaqtda adabiyotimizga ilgari taqiqlangan jahon adabiyoti namunalari kirib kelayotgan, ularga ba'zan ko'r-ko'rona ergashish avj olgan edi. Shuning uchun oyog'i yerdan uzilib, havoda muallaq qolgan Pahlavon Daho obrazi ko'pchilikka tegib ketdi.

- Qiziq, adabiy hayotda nimalar bo'lmaydi, deysiz. Asar qahramonlarining prototiplarini izlab topganlar ham bo'lgan.

- Badiiy asar prototipi hayotda bo'lishi tabiiy. Nimadir ta'sir qilganki, yozuvchini qo'lga qalam olishga undagan. Avvalo, Tog'ay Murod taqlidchilik bilan adabiyotda uzoqqa borib bo'lmasligini o'sha paytda baralla aytgan edi. Qolaversa, badiiy asarga maqolaga qaragandek munosabatda bo'lmasligimiz kerak. Vaqt o'tib, o'sha prototiplar kimligini odamlar unutib yuboradi. Lekin "Momo Yer qo'shig'i" badiiy qiymatini yo'qotmaydi, Pahlavon Dahosi bilan kitobxonlar ko'ngliga yo'l topaveradi. Bu asarning hayotda jiddiy bir o'rnini bor, deb o'ylayman. U, nazarimda, yosh ijodkorlar ko'r-ko'rona G'arb adabiyotiga, buning ustiga, bizning mintalitetimizga ko'p ham singishmaydigan yo'nalishiga mukkasidan ketishining oldini olishda o'z ta'sirini ko'rsatdi.

- Ayniqsa, globalashuv davrida asar qimmatini yanada oshadigandek. "Qo'shiq"qa muharrirlik qilgan Sulaymon Obloqulovga "Tursunning ayrim xislatlarini avvalo o'zimdanda olganman", degan ekan Tog'ay Murod. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi 1988 yil 29 yanvar sonida chiqqan intervyusida ham "Otamdan qolgan dalalar" romani haqida shunday deydi: "Asarga sinchkovlik bilan qarash, bir joyi kitobiy, bir joyi intellektual prozaga o'xshab qolibdi. Bilib-bilmay G'arb ohanglariga o'ynagan joylarim ham bo'libdi, yolg'on-yashiqlardan syujet yaratib, qoyilmaqom qilib burab tashlabman. Faqat odamlarning ismi sharifi bizniki demasa, qolganlari, bilmayman kimniki... Qarash oyog'im yerdan uzilganday bo'libdi". Suhbatimiz yana ijodkor shaxsi mavzusiga qaytyapti. Tog'ay Murod o'zining yutuqlarini emas, xatolarini ham ochiq ayta olgan ekan. Qolaversa, Pahlavon Daholik kasali unda ham uch ko'rsatishi mumkin bo'lgan, adib vaqtida bu illatning oldini olgan ko'rinadi.

- O'ylaymanki, adabiyotimizda o'z tengqurlari ichida Tog'aychilik Kafka va Kamyularni ko'p va takror-takror o'qigan, o'rgangan adib kam topiladi. Lekin paradoks shuki, qancha ko'p o'qimasin, Tog'ay o'zini ular iskanjasiga tushib qolishdan asray bildi. Bir maqolasida u yaxshi yozuvchining "bir qo'ltig'ida Kafka bo'ladi, bir qo'ltig'ida Kamyu bo'ladi", deb yozgandi. Umarali Normatov bilan suhbatda Jeym Joysning mashhur "Uliss" romanini rus tilida hali e'lon qilinmasdan o'qib chiqqanligini aytgan ekan.

- Men boya tilga olgan intervyuda ham Tog'ay Murod "...romanni qo'lyozmadan peshma-pesh o'zbekchaga tarjima qilib, rus tili bilan bab-baravar o'zbek tilida ham chop ettirmoqchi edim. Bo'lmadi. Yana tag'in ko'ramiz..." deydi. O'quvchilarga bir quvonchli xabarni yetkazib qo'yaylik: Ma'suma opaning aytishicha, yaqinda adib qog'ozlari ichidan o'sha tarjimaning bir qismi topilibdi...

- Bu gaplarni nega eslayapmiz? Aytmoqchimanki, Tog'ay Murod modernizmdan qanchalik boxabar bo'lmasin, lekin baribir taqlidga berilgani yo'q. U nasrimizda ayrim siyqasi chiqqan an'analardan voz kechib, o'zbekona modernizmni yaratdi. Shu bilan birga, adibni faqat baxshiyona yo'lda ijod qiluvchi, deb aybsitishlariga ham qo'shila olmayman. To'g'ri, Tog'ay xalq dostonchiligiga xos ruh, fikrlash tarziga xos epik ko'tarinkilik yo'sinini nasrimizga izchil ravishda olib kirdi. Lekin u ijodkor sifatida baxshiyona darajasidagina qolib ketgani yo'q. Xalqona ohanglari ming yillik dostonlarimiz uslubiga sayqal berib, qayta ishlab, adabiyotda o'z yo'lini yaratdi. Bu ko'chadan

zamonaviy o'zbek nasri tarixida yurilmagan, hali hech kimning mustahkam izi tushmagan edi. Zamonaviy she'riyatimizda Erkin Vohidovning aruzga yangidan jon kirgizganini ta'kidlaymiz-ku, xuddi shunga o'xshab, o'zbek nasriga Tog'ay go'zal baxshiyona jon va ruh olib kirganini ko'p ham e'tirof etavermaymiz.

- Uslub borasida gap ketdi, yana ba'zi masalalarga e'tibor qaratsak. Said Ahmad "Tog'ay Murod qissalarida tasvirlangan odamlarga boshqa xalq libosini kiydirsangiz ham, o'zbekligi bilinib turadi. Ularning xulq-atvori ham boshqa xalqqa umuman o'xshamaydi" degan gapini juda topib aytgan. Mana shu milliy ruhni, mintalitet va o'zbekona kayfiyatni asarlarida bera olish uchun, tabiiyki, adib xalqning fikrlash yo'sini, his etish tarzi, badiiy-falsafiy tafakkuri manzaralarini yaxshi bilishi, undan unumli foydalanishi kerak bo'ladi. Tog'ay Murodning o'ziga xos uslubida men, siz aytgandek, xalq og'zaki ijodi (doston, maqol, ertak, tez aytish) va qolaversa, mumtoz adabiyotimiz an'analari, mashhur turkiy bitiklar ifoda yo'sinining o'zaro uyg'unlashib ketishini ko'raman. Masalan, "Saraton balolardan sariq bo'ldi, balolar saratondan-da sariq bo'ldi" jumlasida mumtoz she'riyatimizga xos tardi aks san'ati qo'llangan. "Qizillar qulog'i qirqta bo'ladi" satrida uchraydigan alliteratsiya - tovushlar tovlanishi ham she'riyatga xos. Shuningdek, tez aytishlar shu san'at asosiga quriladi. Shoir Yo'ldosh Eshbek aytganidek, "Tog'ay Murodning asarlari proza emas, poeziya!" Alisher Navoiyning ba'zi misralari xalq maqollaridan olinganmi yoki ular keyinchalik maqolga aylanib ketganmi, degan savol yuradi. Xuddi shunga o'xshab, Tog'ay Murod asarlaridagi ayrim gaplarni ham maqoldan ajratish qiyin... Xullas, bu betakror ijodkorning uslubini xalqona deyishning o'zi ozlik qiladi. Hali o'rganilishi kerak bo'lgan jihatlari talaygina ko'p. Siz nima deysiz?

- To'g'ri. Hozirgi mulohazalaringizdan siz Tog'ay Murod uslubini anchagina nozik ilg'ay bilishingizni payqagandek bo'ldim. Yana, Tog'ayning milliy xarakter yaratish borasidagi yutug'i, nazarimda, shunda ko'rinadiki, u xarakterga ijtimoiy natija sifatidagina qaramaydi. Xalq orasida keng tarqalgan udumlarga, hatto turli ins-jinslarga ishonish, ba'zan irim-sirimlarning ham shaxs tabiatida qoldirajak izlariga befarq qaramaslik muayyan o'rin tutadi. Biz uzoq yillar ularni xalqning badiiy-falsafiy tafakkuridan alohida ajratib keldik. Shu bois nasrimizda bu sohaga kam murojaat qilingan. Tog'ay Murod esa o'zbek kishisi botini va zohiridagi uzilmas birlikning ildizlarini ajdodlar ruhining davomiyligi sifatida, turli-tuman ilohiy va savqi tabiiy urflar, ishonchlar (masalan, bashorat) orqali ochib beradi. "Oydinda yurgan odamlar" qissasidagi Hojar ko'r folchi va Xizr bova obrazini eslang. Bobosining Xizrga yo'liqib, farzand so'rashi epizodisiz qissa hozirgidek muvaffaqiyatli chiqarmidi? Tog'ay millatimiz tiynatining ana shunday ajralmas, ayni paytda e'tibor berilmagan uzvlarni topa biluvchi adib.

- Tog'ay Murod ijodi bor bo'yi bilan haqiqiy o'zbek kishisi xarakterini yaratishga qaratilgan. Uning oxirgi e'lon qilingan asari "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanidagina mana shu xususiyat bir oz xiralashgandek tuyulmaydimi sizga? Roman qahramonlari - shaharlashgan, o'z ildizidan bir oz uzoqlashib, umumiy qiyofaga singib borayotgan odamlar. Balki adib millatimiz kishilaridagi shunday qiyofali shaxslarni gavalantirmoqchi bo'lgandir. Lekin bu millatdoshlarimizni ham o'zini tutishiyu ba'zi odatlaridan tanib olish qiyin kechmaydi... Darvoqe, yozuvchining ikkinchi romani adabiyotshunoslikda o'zining munosib bahosini olmadi, nazarimda. U yer-bu yerda qisman muhokama qilingandek bo'ldi.

- Avvalambor, shuni ta'kidlash joizki, hech qaysi bir adibning barcha asarlari bir yo'sinda, bir uslubdagina yozilmaydi. Qahramon va xarakterlarning namoyon bo'lishini belgilovchi badiiyatning iqlimi bir xildangina iborat bo'lib qolmaydi. Tog'ay Murod ham, uning so'nggi romani ham bundan istisno emas. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanida u avvalgi asarida boshlangan badiiy niyatlarini

yanada chuqurlashtiradi. Adib bu asarida g'oyalarga aldanib, umri sarobga aylangan inson fojiasini ko'rsatishga harakat qildi. Yozuvchi o'z qahramonlarini, bir qaraganda, go'yo fosh etayotgandek, hajv qilayotgandek tuyuladi. Lekin jiddiyroq nazar tashlasangiz, ijodkorning maqsadi ularni hajv etishdan iborat emas, balki aniq va tiniq aks ettirish ekani ko'rinadi. Biz esa, yozuvchi uslubi va mahoratidan kelib chiqib, goh qah-qah uramiz, goh dahshatga tushamiz. Xoh badiiy qiymati, xoh g'oyaviy maqsadi jihatidan olaylik, "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" Tog'ay Murodning boshqa asarlaridan kam emas. Kezi kelganda, shuni ham ta'kidlash kerakki, Tog'ay Murod bu asarining ba'zi joylarida unchalik chuqur ketmagan, ko'rinib turgan imkoniyatlardan foydalanmagani xayron qoldiradi odamni. Biz o'qigan nusxa romanning qisqartirilgan varianti emasmikin, degan fikrga boradi kishi. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" asari atroflicha o'rganilib, kelajakda unga ba'zi oydinliklar kiritilar balki. Umuman, Tog'ay Murod ijodi shu kungacha asosan mavzu yo'nalishi e'tibori bilan o'rganilmoqda. Uning o'ziga xos uslubi e'tirof etilayapti-yu, lekin bu uslubning betakrorligi, mahorat jozibalari nimalarda ekanini chuqurroq tadqiq etish oldimizdagi muhim vazifa bo'lib turibdi. Tog'lar uzoqdan aniq va go'zalroq ko'ringani kabi vaqt o'tgan sayin Tog'ay Murod ijodi ham o'zining haqiqiy bahosini oladi.

- Biz yuqorida Tog'ay Murodning o'z ijodiga katta baho bergani haqida gaplashgandik. Lekin yozuvchi daftarlari ichida mana bunday ohangdagi jumlar ham yo'q emas: "Asarlarim qisqa-qisqa bo'lib qoldi, jajji-jajji bo'lib qoldi. Ruboiy misol bo'lib qoldi, uch minutlik qo'shiq misol bo'lib qoldi. Bir daqiqalik tabassum misol bo'lib qoldi. Ikki dona, marjon ko'z yosh misol bo'lib qoldi. Bir zarblik, nafaslik hayqiriq misol bo'lib qoldi.

Bilmadim, bunday, bu qabil jajji san'at qancha umr ko'radi? Bilmadim, bu qabil badiiy san'at ko'zga ko'rinmay, bir burchakda qolib ketmasmikin? Bu misol badiiy adabiyot, asar(ni) beshafqat vaqt shamoli uchirib ketadimi, bilmadim, bilmadim..."

- Qilgan ishlarim, butun umrim nimaga arziydi, bu dunyoga kelib nimaga erishdim, degan o'y qiynaydi odamni ba'zan. Tog'ay ham bir inson: unda o'ziga qat'iy ishongan va mana bunday ishonchsizlik hollari ham bo'lishi tabiiy. O'zini qanday ijodkor deb bilmasin, u xalqimiz tomonidan ham, davlatimiz tomonidan ham e'tirof etilgan, e'tirof etilmoqda. Bu yil uning 60 yilligi O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi tashabbusi bilan yurtimizda keng nishonlanishi xabari bizni quvontirdi. O'ylaymizki, Tog'ay Murod ijodining bunday tantanalari hali yillar osha davom etaveradi.

Azim Ro'ziyev

TOG'AY MUROD CHIZGAN SURATLAR

Tog'ay Murodning betakror qissa va romanlari ming-minglab kitobxonlar yuragidan joy oldi, qalbini larzaga soldi. Ularni yig'lab-yig'lab o'qidik, kulib-kulib o'qidik. Chuqur insoniy dard bor edi bu asarlarda, kulgu aralash iztiroblar bor edi... Mutolaa davomida o'quvchi o'zida qandaydir ruhiy tozarishni his etadi, ko'nglida chin insoniy tuyg'ular uyg'onadi.

Adabiyotshunos olim, professor Qozoqboy Yo'ldoshev bilan bugungi suhbatimiz Tog'ay Murod asarlarining yosh avlod ta'lim-tarbiyasida tutgan o'rni haqida bo'ldi.

- Bir ko'rgan tanish, deydilar, ikki ko'rgan bilish. Tog'ay Murod bilan qachon tanishdingiz-u, uni qachon kashf etdingiz? O'sha paytlarga nima kechdi xayolingizdan, ilk taassurotlaringiz aldamadimi sizni?

- Tog'ay Murod bilan deyarli tengdoshmiz. Hayotning qiziqiligini qarang, bir yurtda, bir shaharda yashab yursak-da, shaxsan tanishish baxtga muyassar bo'lmaganman. Buning ham o'ziga yarasha sabablari bor, albatta. Ayrim oshnalarim: "Tog'ay Murod bilan tanishib baraka topmaysan, qaytanga qalbingdagi unga bo'lgan bor ixlosing so'nadi. Uning tabiati judayam og'ir", degandi. Qolaversa, Tog'ay Murod har xil davralarga kam qatnashardi. Ba'zida uning buyukligi ham shundan bo'lsa kerak deb o'ylab qolaman. Lekin 1989 yildami... bir yig'inda bir marta ko'zimizga ko'zimiz tushib edi. Shunga qaramay men uning asarlarini bitta qoldirmasdan o'qib borardim. Shunchaki oddiy asarlar qatori emas, boshqacha yurak bilan, o'zgacha bir mehr bilan mutolaa etardim. Shu jarayonda Tog'ay Murod siyrati va suratini chizib bordim. U juda mag'rur va uncha-muncha odamlarni tan olavermaydigan, birovga yoqimliroq ko'rinishni xayoliga ham keltirmaydigan o'jar odam bo'lgan bo'lsa kerak, deb o'yladim.

2001 yilda Tog'ay Murod "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" romanini menga jiyaniidan hech narsa yozmasdan, bir og'iz gap aytmasdan berib yuboribdi. Men anchadan beri uning ijodi haqida ozmi-ko'pmi yozib ham turardim.. Ammo o'shanda Tog'ay Murod meni ham bir o'quvchi sifatida gaplarim, qarashlarim bilan hisoblasharkan, qiziqarkan degan qanoat paydo bo'ldi menda. Oradan ancha vaqt o'tib "Otamdan qolgan dalalar"ni ham xuddi shu tarzda berib yuboribdi.

Tog'ay Murod bilan tanishishimiz asosan kitoblari orqali bo'lgan. Ayniqsa, romaniga ilova qilingan "Men" nomli so'ngso'z qattiq ta'sir qilgandi. Boisi, asarlari siyratini, ichki olamini teran ochib bergan.

-Adibning asarlarini darslikka kiritilishida ham hissangiz bor, deb eshitamiz. Sizni bunga nima majbur etdi. Qolavesa, "Yulduzlar mangu yonadi" bolalarga nima beradi?

- To'g'ri. Tog'ay Murod ijodida nafaqat o'quvchilar, balki hamma o'rganishi lozim bo'lgan yaxshi xislat, ibrat bo'ladigan voqealar tasvirlariga keng o'rin berilgan. Uning "Yulduzlar mangu yonadi" qissasi bolalarga oriyat, insoniylik, mardlik, insonlik sha'ni, yigitlik g'ururini himoya qilishni, o'sha g'ururning chinakam bahosini bilishni singdiradi. Qissani boshlanishida yosh polvon Shukur kurashdagi raqibi Ermat bilan olishda yiqiladi. Asarning shu yerda ajoyib tasvir bor:

"Shukurga alam qildi. Ermatga qo'lini musht qilib ko'rsatdi.

- Sen bilan yanagi to'yda olishaman ! - dedi.

Ermat bakovul ro'parasida o'tirishi bilan bir talay bola chopib kelib yoniga cho'kkaladi.

Shukurga tarafkash bolalar bir-biriga so'z bermay talashdi, bakovulga elandi:

- Bova, Ermat polvon bilan meni olishtiring, u qalin oshnamni yiqitdi.

- Yo'q, Ermat polvon bilan men olishaman. Shukur xolamning uli!

- Bova, Ermat polvonga meni chiqaring, Shukur bizning hamsoyamiz!"

Ko'rinib turibdiki, ushbu qissa bolalarda oriyat to'yg'usini shakllantiradi. Kishida o'z yaqinlari,

xalqi, millati orini olishni, vatanparvarlik tuyg'ularini uyg'otishga xizmat qiladi. Men bizning xalqimiz kurash bilan shug'ullansin, kurashimiz xalqaro arenalarga chiqsin degan maqsadda emas balki yaqinlarimiz uchun javobgarlik hissini tuyishni o'rganaylik deb shu to'xtamga keldim. "Yulduzlar mangu yonadi" orqali bolalarimizda ana shunday hislarni shakllantirmoqchi bo'ldim. Bu birinchi jihati.

Ikkinchidan, uning kitoblari bolalarga o'zbek tilini go'zalligini namoyon etadi. Anovi tuxumdek silliq yozilgan asarlar voqealari qanday esimizdan chiqib ketsa, tili ham o'quvchiga shunday yuqmaydi. Bu xildagi asarlar faqat xabar berish bilan cheklanib qolgan. Tog'ay Murod asarlarining esa o'z musiqasiga egaligi bilan kitobxonni o'ziga jalb qilayapti. U shunchaki til yoki axborot vositasi emas, balki musiqa vositasidir ham. Qolaversa, estetik funktsiyasi-da bor. Tog'ay Murod prozasi she'r bilan bilan bitilgandek taassurot o'yg'otadi. Keyin Tog'ay Murod asarlarida nafaqat tasvirlarni, qiyofalarni-da ko'rishimiz mumkin. Odatda biz harflarni harflarga qo'shib ma'no chiqaramiz. Uning asarlarini o'qiyotgan vaqtimizda, ya'ni harflarni harflarga qo'shganimizda musiqa taraladi. Ana shu bitta so'zning vazifasi muloqot vositasi bo'lsa, Tog'ay Murod so'zga bir qator qo'shimcha funktsiyalarni yuklay oldi. U so'z musiqa bo'lib yangraydi. U so'z qo'shiqdek qalblarni larzaga soladi. U so'z rassom singari portret chizadi. Ya'ni so'zlarning o'zi bilan bilvosita ko'ngilni o'zgacha bir nurga to'ldiradi. Qissa oxirida Bo'ri polvon oshnasi Nasim bilan xayolan gaplashadi. Uning har bir so'zi ta'sir kuchi bilan insonni seskantiradi, hayajonga soldi. Ana shu so'zlardan kelib chi³adigan g'oyagina emas, balki ularning aytilish ohangi, Bo'ri polvoninigi ichki kechinmalarining berilish yo'sini ham bir musiqiydir. U so'z ma'nosi ham, ohangi ham o'quvchini shunga bo'lgan talabini qondiradi. Yana Tog'ay Murod asarlari o'zbekcha so'zlarning ilohiy qudratidan saboq beradi.

Qozog'istondagi o'zbek maktablari yozilgan 9 sinf darsligiga adibning "Ot kishnagan oqshom" qissasini ham kiritildi. Axir Tog'ay Murodni darsliklarga kiritmaslikning sira iloji yo'q-da. Negaki, bu asarlar shedevery asarlar-da! Ziyodulla obrazi orqali insonning nozik kechinmalari, ziddiyatlari ochib beriladi. U kal bo'lsa-da, ko'nglining shu qadar nozikligi, g'ururi shu darajada balandligi, erkakligi va atrofini o'rab turgan kishilarning naqadar qallobligi, sotqinligi-yu qo'rqqoligi qanday ifodalanganlini ko'ring-a. "Ot kishnagan oqshom" qissasi dunyodagi adolat va adolatsizlik haqidagi go'zal hamda dahshatli asar. Bu qissa adibning boshqa asarlari singari ezgulikka da'vat etadi, ezgulik va razolatning mangu kurashishdan bahs etadi. Tog'ay Murod asarlarini o'qisak millatimiz yuksalishiga, ma'naviyati balandroq, ko'ngli tozaroq bo'lishiga xizmat qiladi, deb o'ylayman.

Yana bir gap, 1999 yilda adabiyotshunos olim Umarali NORMATOV rahbarligida "XX asr o'zbek adabiyoti" degan kitob chop etildi. Mazkur kitobda Tog'ay Murod alohida ijodiy siymo sifatida berildi. Shundan buyon esa adib oliy o'quv yurtlarida muntazam o'qitilib kelinayapti. Ayni paytda Tog'ay Murod ijodi yuzasidan hech bo'lmaganda yilda bitta yoki ikkita diplom yozilmoqda...

- Sevimli adiblarimizdan O'zbekiston Qahramoni Said Ahmad "Tog'ay Murod qissalarini o'qir ekanman, har gal yangi bir yozuvchini ko'rgandek bo'laman. U kechagi hammani qoyil qoldirgan "Yulduzlar mangu yonadi" yoki "Ot kishnagan oqshom" qissalarini yozgan Tog'ayga o'xshamaydi. "Oydinda yurgan odamlari"ni boshqa Tog'ay yozgan, deb o'ylaysiz. Ha, uning asarlari sira bir-birini takrorlamaydi." deb yozgan edi... Bu gapda jon bor. Lekin paradoks shuki, Tog'ay Murod qahramonlarini har birida yozuvchini ko'raveramiz.

- Men ham shu fikrdaman. Nazarimda Ziyodulla kalda, Dehqonqulda, Bo'ri polvonda, hatto Botir firqada ham Tog'ay Murod borga o'xshaydi. Shuningdek, ular qandaydir boshqacha. Tog'ay Murod asarlaridagi ritm xususida nomzodlik ishi yoqlanganidan ko'pchilikning xabari bo'lsa kerak. Hali uning ijodi, mahorat sirlari haqida ko'plab ilmiy ishlar yoziladi. Tog'ay Murod o'z hasratlarini, qolaversa xalqining azob-istiroblarini yuragiga yaqin olib asar yozdi. Bu dardni ko'tarib yurish og'ir. Tog'ay Murod "Men o'zbek xalqiga haykal qo'yaman!" deganida katta hasrat bilan birga ызiga ishonch mujassam. Adib asarlarida katta ijtimoiy dard ko'rinib turadi. Chunki u birovni dardini o'ziniki bilib asar yozdi. Shuning uchun uning "Men"i va "Biz"i qo'shilib ketgan.

- "Men qaytib kelaman" kitobining taqdimot marosimida "Tog'ay Murodga bizning oldimizda turibdi. Unga yetib olishimizga hali ko'p qovun pishig'i kerak", degandingiz. O'shanda nimalarni nazarda tutgangiz?

- Chinakam bitiklar insoniyat taqqiyotidan ilgarilab ketadi. Mana, Alisher Navoiy bizdan olti yuz yil ilgari yashagan bo'lsa, u mantiqan jamiyatdan shuncha vaqt orqada qolib ketishi kerak edi. U kompyuterni bilmaydi, mashinani ko'rmagan, deganlariday va hakazo. Aslida, biz hali Navoiyga yetib borganimizcha yo'q. "O'tgan kunlar"ni yaratilganiga sakson bo'ldi. Kim bu asarni to'la o'zlashtiroldim deya oladi? Shu ma'noda Tog'ay Murodni biz tushinib oldik yoki u yashashdan to'xtadi, deb bo'lmaydi. Uning asarlari yashayveradi, keyingi avlodning o'quvchilarini ham jalb qilaveradi, yig'lataveradi, kuydiraveradi. Nevaralarimiz, evaralarimiz, chevaralarimiz ham Tog'ay Murod asarlarini o'qib, o'zbekligini his qilib, keyingi avlodlarga ham tavsiya etaveradi... Men shunday o'ylayman.

- Men ham.

TOG'AY MURODNING KUNDALIKDA QOLGAN SATRLARI

Ilmiy-texnika taraqqiyoti haqida o'ylar

O'zbek adabiyoti... xalq og'zaki ijodidan bino bo'lgan. O'z oti o'zi bilan — og'zaki ijod. Asar og'izda yaratilgan. Tilda yaratilgan. Asar og'izdan til orqali chiqib, har yoqqa tarqab-tarqab ketgan. Og'izdan chiqqanni ko'z bilan tutib bo'lmaydi, tokchaga chiq(ar)ib bo'lmaydi. Birpasda havoga uchib ketadi, so'ng havoda yo'q bo'lib ketadi. Eshitgan eshitib qolgan, eshitmagan savodsiz qolgan. Eshitganlarini yodda saqlab qololganlar ilg'or, ziyoli bo'lgan, eslab qololmaganlar avom xalq bo'lib qolgan. Shu boisdan ham o'zbek xalq qo'shiqlari, o'zbek xalq dostonlarini xizmati ulkan, beqiyos bo'lgan. O'zbeklar ana shu qo'shiqlar, ana shu dostonlarni eshitib... xalq bo'lgan! Ulg'ayib-o'sgan, bir joyga jam bo'lgan... Aniq bir ko'rinishga ega bo'lgan.

Keyin yozma adabiyot paydo bo'ladi. O'z oti o'zi bilan yozma. Harflardan iborat adabiyot. Satrlardan iborat adabiyot. Sahifalardan iborat adabiyot. Ko'z bilan ko'rsa bo'ladigan adabiyot, qo'l bilan ushlasa bo'ladigan adabiyot.

Har bir asrni o'ziga yarasha tsivilizatsiyasi bo'ladi. Har bir zamonnini o'zibop tsivilizatsiyasi bo'ladi. Ammo asl tsivilizatsiya yozma madaniyatdan keyin keladi. Tom ma'nodagi tsivilizatsiya yozma madaniyatdan paydo bo'ladi.

Masalan, xalq baxshilari o'z zamonlarini ilg'or zotlari bo'lgan, ammo ular o'z otlarini yoza olmagan. Ya'ni o'z fikr-mulohazalarini, dostonlarini yozma ravishda ifoda eta olmagan. Ular kuylab o'tgan dostonlar(ni) eshitish dunyomizni nafaqat tuyg'ular bilan boyit(a)di, nafis his-xayollar bilan to'ldir(a)di. Ruhiyatimizni go'zal ham ezgu tuyg'ular bilan sug'oradi. Borlig'imizni ma'naviy ham madaniy barkamol etadi. Ammo bu tuyg'ular havoyi tuyg'ulardir. Bir lahzalik tuyg'u, his-hayajonlardir. Bu tuyg'ular ko'p yashamaydi, bir lahzada yo'q bo'lib ketadi. Og'izdan chiqqan tovush, ovoz kabi o'chib qoladi. Ammo og'zaki tsivilizatsiya... aql-zakovatni boyitmaydi, fahm-farosatni o'tkir etmaydi. Aqliy barkamollikka olib bormaydi. Belinskiy aytganiday "Poeziya — erkin inson so'zida ifodalanadi, so'z esa — ham kartina, ham aniq va ravshan aytilgan tasavvurdir".

Dunyoviy mantiq asosan... so'zda o'z aksini topadi. Ya'ni, harflarda(n bino) bo'ladi. Qator-qator harflarda(n bino) bino bo'ladi. (Kitoblar ana shunday bino bo'ldi).

Ulkan boylik

Xat-savodli kishilar (ziyolilar) faqat kitob o'qir edilar. Magazinlarda kitob qolmas edi. Kishilar (kitoblarni) sotib olib (qo'yar)kelardilar. Magazinlardan topolmagan kitoblarini...qora, chayqov bozoridan izlab topar edi(lar). (Ziyoli) qimmat bo'lsa-da, kitob sotib olar edi. Shu kitobni o'qir edi. O'zgaralar bilan shu kitob haqida suhbatlashar edi, bahslashar edi. Keyin shu kitoblarini uyidagi tokchaga qator qilib tizib, terib qo'yar edi. Kelgan-ketganlarga ana shu kitoblarini ko'z-ko'z etar edi. O'zining ulkan boyligi sifatida saqlar edi. Ana shu kitoblarini qayta-qayta o'qir edi.

O'zi, odatda, eng noyob bisot-narsalar qora bozorga chiqadi. Juda qadr-qimmatli narsalar qora bozorda bo'ladi. Qora bozorda ikki-uch barobar qimmat narxda sotiladi.

Men qora bozorda kostyum-shimdan qimmat narxda sotilgan kitoblarni ko'rdim. Yapon televizorlaridan ham qimmat, kaftday-kaftday kitob(lar)ni ko'rib edim. Ko'zimni chirt yumib, shu qimmatbaho kitoblarni (sotib) olib o'qib edim.

Odamlar, ayniqsa, yoshlar ertayu kech televizor ko'radi. Televizorga qarab... ovqat yeydi, televizorga qarab... uxlaydi, dam oladi.

Ular (yoshlar) qanday qilib insho yozadi, diktant yozadi? Ular Navoiy she'riyatini tushunmay o'tirsalar, Bobur she'riyatiga uzzukun termilib, (tushunmay) o'tirsalar... Ular shundan keyin (albatta)

Bobur (avlodlari) kimligini bilmaydilar. Ular tilni bilmaydilar. (Axir) ular telereklamalarga tikilib o'tiradilar. Reklamalar esa... oldi-qochdi, savdo-sotiq so'zlardan iborat.

Televizor — bir quti. Mashina — quti. U qanday yaratilgan? Olimlar kitob o'qib-o'qib, televideniini yaratdi. Kitob yaratib-yaratib, televideniini o'ylab topdi. Ya'ni televideniini kitob yaratdi. Barcha texnikalar kitob mahsuli. Yozma madaniyat, san'at mahsuli. Yozma harflar mahsuli. Yozma harflardan kitob bo'lmasa edi, tsivilizatsiya bo'lmas edi. Biz ana shu poydevorimizdan olib ketayapmiz. (Kitobga qaytish, adabiyotga da'vat etish payti keldi).

**Ma'suma Ahmedova tayyorladi.
"Yoshlik" jurnalidan olindi.**